

ХУДОЖНІ ВИМІРИ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ У ЛІТОПИСІ ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ

THE ART DETERMINATION OF HISTORICAL PERSONS IN THE CHRONICLE OF HRYHORIY HRABJANKA

Баранівський Н.Б.,

orcid.org/0009-0004-9835-9253

*аспірант кафедри історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості
Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті досліджуються особливості представлення образів історичних діячів у літописі Григорія Граб'янки у художньому вимірі. Наголошується, що літопис є видатною пам'яткою доби Бароко, в якій репрезентовано авторські уявлення й інтерпретації щодо особистостей українських гетьманів. Проаналізовано літописні образи Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Дмитра Дорошенка, Івана Мазепи, Якова Сомка, Івана Брюховецького, полковника Семена Палія в художньому вимірі. Аргументовано тезу про те, що у тлумаченні та представленні реальних постатей для літописця Григорія Граб'янки історична достовірність не є визначальною. Натомість автор керується власними поглядами і переконаннями для творення літописних образів, що визначає домінування художнього виміру і переважання над історичною достовірністю. Загалом літопис Григорія Граб'янки серед історіографічних текстів епохи Бароко, зокрема козацьких літописів, до яких він належить, є найбільш белетризованим, із яскраво вираженим художнім первнем. У пам'ятці представлено літературні образи, художній вимір яких детермінує специфіку інтерпретації історичного матеріалу. Образам притаманна суб'єктивність, індивідуальний підхід у їх тлумаченні. Григорій Граб'янка, ведучи оповідь, спирається на спогади очевидців подій, інші літописи і трактати. Проте ці історичні за своїм характером тексти формують контекст, в якому діють авторські художні літописні персонажі.

Образ Богдана Хмельницького у літописі є головним, розкривається у широкому історичному просторі, зокрема історії становлення і розвитку феномену козацтва. Автор порівнює його з біблійними та історичними постатями Мойсея, Навуходоносора, Кіра, Олександра Македонського, Октавіана Августа. Граб'янка репрезентує літописний образ керманіча як втілення військового, політичного, дипломатичного ідеального лідера, здатного виконати унікальну місію в українській історії. Бачить його як спадкоємця і продовжувача традицій киеворуської держави. Його попередником літописець називає гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що постає уособленням талановитого полководця, захисника православ'я, носія козацького гасла "за волю, за віру". Літописна постать гетьмана Івана Виговського у літописі Г. Граб'янки подана у негативному художньому світлі, що суперечить історичним фактам. Автор ігнорує останні, зважаючи на пропольську політику Виговського. Цілком позитивний характер мають у літописі образи гетьманів Якова Сомка і Петра Дорошенка. Саме Дорошенко втілює авторські погляди на політику і шляхи розвитку Гетьманщини. Негативне забарвлення має образ Івана Мазепи, причиною чого є конфлікт і розрив гетьмана з Петром I. Авторські тлумачення цієї постаті не відповідають історичній дійсності, відтак художній вимір заступає вимір історичний.

Ключові слова: українська література, літопис, літопис Григорія Граб'янки, художній вимір, образ, історизм, Бароко.

In this article the specific of representation of the images of historical persons in Hryhorij Hrabjanka's chronicle in the art determination is investigated. It is underlined that this chronicle is a prominent Baroque text that represents author imagination and interpretation about peculiarities of Ukrainian hetmans. The images of Bohdan Hmelnytskyj, Jurij Hmelnytskyj, Ivan Vygovskyj, Dmytro Doroshenko, Ivan Mazepa, Yakiv Somko, Ivan Brjuhovetskyj, colonel Semen Palij in the art aspects are analysed. It is underlined that in the interpretation and representation of real persons a historical truth is not main for chronicler Hryhorij Hrabjanka. But the author leads by his own outlook and positions in formation of the chronicles images. It is determines the domination of the art aspect under historical truth. In general Hryhorij Hrabjanka's chronicle between historiographical Baroque texts, partly kozack chronicles, is the most fictionalized, that has bright art basis. In this text the literary images are represented. Its art aspect determines the specific of the interpretation of historical materials. These images represent an individual author's outlook. Hryhorij Hrabjanka tells the story and uses memory, other chronicles and works. But these historical texts form the context in which the author art chronicle persons act.

The image of Bohdan Hmelnytskyj is a general in the chronicle. He develops in the wide historical space, partly in the history of genesis and dynamic of the kozack phenomenon. The author compares him with biblical and historical persons of Mojsej, Navuhodonosor, Kir, Olexander Macedonian, Oktavian August. Hrabjanka represents the historical image of lider as symbol of the military, political, diplomatic ideal lider, which can realise an unique mission in Ukrainian history. He represents him as an inheritor and follower of the traditions of the Kyjivan state. Hetman Petro Konashevych-Sagajdachnyj is represented as his predecessor, that symbolizes talented general, fighter of Orthodoxy, medium of kozack motto "to freedom, to faith". Chronicle person of the hetman Ivan Vygovskyj in the Hrabjanka's text represented it the negative art aspect, that contradicts to hystorical facts. The author ignores its because of the pro Poland policy of Vygovskyj. The images of Yakiv Somko and Petro Doroshenko are absolutely positive. Especially Doroshenko represents the author's outlook in policy and the ways of the development of Hetmanshchyna. The image if Ivan Mazepa is negative because of

his conflict and gap with Petro I. The author interpretation of this person is not corresponds to the historical reality and the art aspect dominates under historical.

Key words: Ukrainian literature, chronicle, chronicle of Hryhorij Hrabjanka, art determination, image, historicism, Baroque.

Постановка проблеми. Літопис Григорія Граб'янки серед історіографічних текстів епохи Бароко, зокрема козацьких літописів, до яких він належить, є найбільш белетризованим, із яскраво вираженим художнім первнем. Як правомірно наголошує Ю. Луценко, “літопис Граб'янки слід розглядати в першу чергу як літературну пам'ятку, а не як історичну. В ньому знайшли своє яскраве втілення риси, які становлять естетичну домінанту того часу – риси бароко” [4, с. 5]. Відтак творення системи образів пам'ятки має найбільш авторського, суб'єктивного у порівнянні з іншими історіографічними творами. Граб'янка не ставить собі за мету бути історично правдивим, хоча офіційно і формально він пише текст історичний. Насправді літописець творить літературні образи, тому художній вимір тут домінує над підходом історичним. Образам притаманні суб'єктивність, індивідуальний підхід у їх тлумаченні. Григорій Граб'янка, ведучи оповідь, спирається на спогади очевидців подій, літопис Самовидця, “Синопис”, латиномовний трактат В. Каховського “Польські аннали”, твір С. Твардовського “Війна домована”. Проте ці історичні за своїм характером тексти формують контекст, в якому діють авторські художні літописні образи.

Аналіз досліджень. Літопис Г. Граб'янки у різні часи ставав предметом вивчення істориків, політологів, філологів. Зокрема, йому присвятили праці М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Кралюк, І. Куташев, Ю. Луценко, О. Мишанич, О. Сліпущко, В. Соболев, О. Сокирко, І. Франко, Д. Чижевський, В. Шевчук та ін. Переважно дослідники зверталися до вивчення історії пам'ятки, специфіки її побутування та особливостей ідейно-тематичного спектру. Натомість синтез історичного та художнього вимірів у творі, специфіка творення образів із переважанням художнього начала над історичним до цього часу залишається питанням мало вивченим.

Завдання статті полягає у вивченні особливостей поєднання у літописі Григорія Граб'янки історичного та художнього вимірів, аргументованому доведенні тези про домінування художнього первня над історичною достовірністю, зокрема у творенні автором образів твору.

Виклад основного матеріалу і результати. У бароковому літописі Григорія Граб'янки репрезентовано події від найдавніших часів до 1709 р. Найбільше уваги автор приділяє українсько-поль-

ській війні під проводом Богдана Хмельницького. На думку В. Шевчука, автор керувався двома чинниками для написання літопису: “1) нагадати про війну Б. Хмельницького і про ті права та вольності, які той для України та козаків виборов... 2) підкреслити правильність позиції І. Скоропадського та П. Полуботка в тому часі при їхній зраді своєму володарю (І. Мазепі) і залишенні в російській орієнтації...” [6, с. 436]. Хоч літопис досить не великий за обсягом (253 сторінки рукопису), проте, як наголошує І. Ісиченко, “твір перевершує решту козацьких літописів за масштабністю зображення подій. Автор не обмежується датою початку війни. Головне для нього – збагнути динаміку історії, в ході якої виник і гартувався “козацький народ”” [1, с. 289].

У центрі твору перебуває ідея автономного статусу Козацької держави, котра, на переконання автора, жодним чином не передбачає колонізаторської політики з боку Московщини. Зважаючи на політику Б. Хмельницького, літописець позитивно, не усвідомлюючи прихованих загроз, говорить про можливість московського протекторату над Козацькою державою, маючи на увазі насамперед військовий союз. Саме на базі цього вибудовується парадигма позитивних і негативних аксіологічних характеристик історичних постатей. Носіями ідеї автономності є гетьмани Іван Скоропадський й Павло Полуботок, котрих Граб'янка оцінює виключно позитивно, як і центральну постать Богдана Хмельницького. У формуванні цих літописних образів переважає художній вимір, а не історичний підхід. Художність усіх образів літопису зумовлюється прагненням автор репрезентувати певні вектори мислення тогочасної козацької держави, зокрема її еліти. У негативному ключі подано образи Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Василя Золотаренка. Тут спостерігаємо відмінність художнього виміру від історичного. Наприклад, так репрезентовано постать І. Виговського, не зважаючи на його реальний історичний внесок у розбудову Гетьманщини. Негативізм образу зумовлений пропольською орієнтацією гетьмана, його намаганням установити контакти з Річчю Посполитою. А негативізм у художньому вимірі літописного образу Івана Брюховецького пояснюється його повстанням проти Москви. Щодо образу Петра Дорошенка, то автор негативно ставився до його союзу з турками, вбачаючи у них

кращого партнера, ніж Московщина. Натомість цілком позитивний характер літописного образу Богдана Хмельницького зумовлюється тим, що він є виразником промосковської орієнтації. Так само позитивний характер мають художні виміри літописних образів Івана Самойловича, Мартина Пушкаря, Семана Палія. Неоднозначним і мало згадуваним у літописі є образ Івана Мазепи.

Ведучи оповідь від найдавніших часів, Граб'янка репрезентує узагальнений образ козацтва як нащадка скіфського роду: "Народ малоросійський, прозваний козаками, має що-найдавніше походження від скіфського роду, – котрий, як кажуть, жив аж біля гір Алянські Аляни, біля річки, що протікає через Бухарську землю в Хвалинське море, – від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера" [4]. При цьому він згадує Києворуську і Литовсько-Руську держави як предків і попередників Гетьманщини. Головною ідеєю державності називає ідею єдності. Причиною протистояння між українцями і поляками, на думку літописця, стала Берестейська унія 1596 р., наголошуючи на питанні віри, важливості збереження православної конфесії. Цей аспект відіграє вагому роль і при формуванні художніх вимірів літописних образів. Саме через релігійні погляди самого автора польський і турецький протекторати вважає небезпечними.

Узагальнений образ українського козацтва в літописі є виключно позитивним, ідеалізованим, із переважанням виміру художнього. Козацтво постає як могутня, неперевершена і справедлива сила. Сам Граб'янка походив із козацької старшини, що також пояснює його авторські тлумачення. Він змальовує козаків як борців за волю народу, захисників його прав і свобод. Ведучи мову про козацтво, літописець далеко не завжди дотримується історичної достовірності, часто відходить від першоджерел. П. Кралюк пише: "Граб'янка замислив свій літопис як апологію козацтва. У цьому творі замість реальної історії твориться історія героїзована й міфологізована. Часто автор видає бажане за дійсне" [2, с. 60].

Головним представником козацтва є Богдан Хмельницький. Саме навколо нього творяться і розгортаються головні події. Автор ставить собі за мету звеличити образ гетьмана, ідеалізуючи його діяльність і вчинки. Літописний образ Хмельницького у творі базується на художньому вимірі, є цілком суб'єктивним. Так, на початку літопису вміщено вірші на гетьманську честь. У цій похвалі Хмельницького представлено войовничим і героїчним керманичем, який виз-

волив Україну з неволі, скасував унію, ставши захисником усього українського народу:

Оце Богдан Хмельницький намальований
Воїн руський славний, так і неподоланий.

Завдяки йому Україна на ноги стала,

Бо у ярмі людським ледве не сконала [4].

Г. Граб'янка творить суто художній літописний образ Б. Хмельницького, героїзований й ідеалізований. Це особа смілива, впевнена в собі, розумна, хитра у військовій справі, здатна приховувати власні почуття: "Хмельницький був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків" [4]. Цей художній образ є для літописця засобом утвердження ідеї свободи, православ'я, єдності. Г. Граб'янка зображує Хмельницького відважним і хоробрим воїном. У художньому вимірі образу визначальним є показати Хмельницького гетьманом із Божої волі, посланим українському народові для визволення його з підневільного становища. Війна під проводом Богдана трактується як справедлива, відтак ідеальною є постать її керманича, вірного православній вірі: "Браття, славні молодці війська запорізького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої" [4]. Автор наголошує на дотриманні християнських заповідей, Божої волі. Для Граб'янки він уособлює ідеального правителя, національного героя. Художній вимір образу Б. Хмельницького характеризується оригінальністю, суб'єктивністю, не дотриманням автором історичної правди, ігноруванням багатьох офіційних джерел і фактів. Вагомою рисою бачиться готовність гетьмана на самопожертву, здатність інтереси Гетьманщини ставити вище за власні. У художньому вимірі образу Хмельницького присутні такі риси, як рішучість, дотримання високих морально-етичних принципів. Це характер особистості, сформований у боротьбі за Русь-Україну, свободи і права її народу. Граб'янка фактично не пише про невдачі, поразки свого героя, виправдовуючи подібне високою метою. Наприклад, поразку в Зборівській битві літописець пояснює зрадою кримського хана Іслам-Гірея.

На думку Г. Граб'янки, Хмельницький, погоджуючи Переяславські статті, розглядав їх як військовий рівноправний союз, інтерпретуючи як шлях до визволення українського народу з-під польського гніту. Натомість про інші протекторати, зокрема польський і турецький, автор говорить як про небезпечні, такі, що передбачають порушення прав українського народу. Ідея московського протекторату, на думку В. Шевчука, пояснюється особистими поглядами Григорія Граб'янки, який "був політичним діячем; навіть

адміністративною особою Козацької держави з її російською орієнтацією, отож можна гадати, що відбивав у своєму творі не лише офіційну точку зору, а й власну” [6, с. 434].

Художня парадигма літописного образу Б. Хмельницького окреслюється рамками ідеального національного героя і державного керівника, лідера козацтва. Ідеї прав і свобод українського народу, змагань за православну віру визначають художні виміри постаті. Його авторитет у літописі найвищий, ніхто з гетьманів не отримав таких високих оцінок і похвал. Загалом літописний образ Хмельницького в інтерпретації Грабянки постає талановитим військовим діячем, політиком і дипломатом. Своєрідним панегіриком, узагальненням художнього образу Б. Хмельницького як ідеального національного героя, воїна, політика, дипломата є оповідь про смерть гетьмана: “Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморявали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він як і всі інші, мав коней та зброю не на багато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укрившись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останнім повертався з битви” [4]. Літописець характеризує дипломатичну діяльність гетьмана, його перемовини з різними країнами, пошуки надійного союзника для Гетьманщини. Літописний образ Б. Хмельницького – це талановитий дипломат, що має стратегічне мислення рівня загальноєвропейського, патріот.

Смерть Б. Хмельницького трактується як втрата для Козацької держави, проте його образ залишається еталоном і прикладом для наступних лідерів. Помираючи, гетьман висловлює подяку козакам, які піднялися на захист українського народу. Свідченням авторитету Б. Хмельницького в середовищі козацтва є те, що наступником вони бачили його сина Юрія, хоча сам Богдан пропонував вручити гетьманські клейноди іншому представнику козацтва. Літописець репрезентує художність виміру літописного образу Богдана Хмельницького, відходячи від історичної правди. Він наголошує, що гетьман помер, бо його отру-

їли поляки. Насправді це цілком легендарний сюжет, не підтверджений достовірними історичними фактами.

Літописні образи інших гетьманів у творі Григорія Грабянки представлені значно лаконічніше, ніж центральна постать Богдана. Так, образ Юрія Хмельницького не є позитивним чи негативним, репрезентуючи максимально об’єктивні характеристики. Він виявився не здатним відстояти власне право на булаву, будучи молодим і недосвідченим. Коли він прийшов до влади з другої спроби, це, на думку літописця, зумовило припинення війн і загальне поліпшення ситуації в Гетьманщині. Називаючи нового гетьмана Юрасем, Грабянка виявляє свою прихильність до нього.

Протилежністю Б. Хмельницькому є літописний образ Івана Виговського, сформований цілком за контрастним принципом. Автор засуджує Виговського за пропольські орієнтації і прагнення союзу з Річчю Посполитою. П. Кралюк наголошує, що державні діячі, наступники Б. Хмельницького, наділені переважно рисами негативними: “Після Хмельницького козацькі гетьмани, про яких говорить Грабянка, радше постають не як герої, а як антигерої. Лише про окремих козацьких старшин літописець говорить із повагою” [3, с. 150]. Таким є авторський образ Виговського, що свідчить про неприйняття Грабянкою союзу з поляками, бачення їх ворогами, які не усвідомлюють права кожного народу на волю і незалежність. Цей гетьман описаний як легковажний, владолубний, хитрий, підступний, що не відповідає історичним фактам. Загалом цей літописний образ глибоко суб’єктивний, не відповідний історичній правді, повністю створений у художньому вимірі.

Образ Якова Сомка у літописі є загалом позитивним. Він “чоловік простодушний”, “вождь хоробрий і в справах військових тямущий” [4], гідний послідовник справ Б. Хмельницького. Йому притаманні вірність, хоробрість, мужність, військові заслуги. Грабянка наголошує, що після Чорної ради гетьманом повинен стати Я. Сомко, тому постать Івана Брюховецького є негативною, адже він мріяв отримати владу підступно. Автор виявляє прохильність до Сомка, натомість Брюховецького подає як підступного, заздрісного, його “самовільно і силою деякі запорізькі козаки хотіли настановити гетьманом” [4]. Художній вимір тут є визначальним, автор зовсім не засуджує втечу Сомка з ради, звинувачуючи в цьому козаків, які забрали в нього гетьманські клейноди. Відтак факт гетьманства Брюховецького

тракується негативно, засуджуються його жорстокість і підступність, наголошується, що така людина не гідна бути гетьманом, бо це “спраглий людської крові тиран” [4]. З болем і осудом пише Граб’янка про наказ Брюховецького вбити Сомка. Навіть татарчук перед убивством гетьмана, вражений величчю постаті, зізнається: “О нерозумні та немилосердні голови! Та цього чоловіка Господь сотворив на подив людям ... ви ж, тупоголови, і його не жалієте, смерті віддаєте!” [4] Власне, це художній вимір авторської оцінки постаті гетьмана, котрий, за переконанням літописця, міг перевершити самого Хмельницького, ставлячи за мету визволити Україну з-під влади Польщі, борячись із татарами.

Літописний образ Петра Дорошенка відображає авторські погляди на подальший розвиток Козацької держави, адже він прагнув захистити права і свободи народу. Його автор хвалить за відстоювання інтересів українського народу, прагнення повернути Русі-Україні єдність, бути “гетьманом обох берегів Дніпра”. Художній вимір образу Дем’яна Многогрішного неоднозначний. Автор схвально пише про його прагнення зберегти єдність Гетьманщини, відродити старі й запровадити нові права й вольності для народу: “Цей гетьман об’єднав усю Україну, замирих її; ... він домігся підтвердження давніх вольностей, а також утвердив нові (щоб не було воєвод у Малоросії)...” [4]. Водночас засуджуються такі риси його характеру, як хитрість, підступність, адже Многогрішний “підступом та ошуканством привабив до себе всю старшину” [4], оцінюючи це як зраду Многогрішним Дорошенка, нечесне захоплення влади, що зумовило прокляття патріарха. Літописний образ гетьмана є переважно позитивним, хоча говорить і про те, що гетьман часто силою запроваджував власну політику, змушував коритися московській владі народ і козацтво. Художній вимір літописного образу Івана Мазепи негативний, суперечить історичним реаліям. Граб’янка оцінює його як підступного зрадника, замовуючи великий весок Мазепи у розбудову Гетьманщини, його військові заслуги, успішну дипломатію, культурну діяльність. Позитивним

є художній вимір літописного образу фастівського полковника Семена Палія, що уособлює сміливого і мужнього лідера, вправного воїна і борця за права рідного народу, зокрема в боротьбі з татарами. Для Граб’янки Палій уособлює ідеального державного діяча, видатного полковника, котрий “владарював над усім Задніпров’ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був. Був тільки полковником, щонайпершим серед усіх полковників і щонайвідважнішим у всіх битвах” [4].

Висновки. Літописні образи історичних постатей, керманичів Козацької держави у творі Григорія Граб’янки репрезентовані у художньому вимірі, який домінує над історичним підходом. Образ Богдана Хмельницького є головним, він розкривається у широкому історичному просторі, зокрема історії становлення і розвитку феномену козацтва. Автор порівнює його з біблійними та історичними постатями Мойсея, Навуходносора, Кіра, Олександра Македонського, Октавіана Августа. Граб’янка репрезентує літописний образ керманіча як втілення військового, політичного, дипломатичного ідеального лідера, здатного виконати унікальну місію в українській історії. Бачить його як спадкоємця і продовжувача традицій Києворуської держави. Його попередником літописець називає гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що постає уособленням талановитого полководця, захисника православ’я, носія козацького гасла “за волю, за віру”. Літописна постать гетьмана Івана Виговського у літописі Г. Граб’янки подана у негативному художньому світлі, що суперечить історичним фактам. Автор ігнорує останні, зважаючи на пропольську політику Виговського. Цілковито позитивний характер мають у літописі образи гетьманів Якова Сомка і Петра Дорошенка. Саме Дорошенко втілює авторські погляди на політику і шляхи розвитку Гетьманщини. Негативне забарвлення має образ Івана Мазепи, причиною чого є конфлікт і розрив гетьмана з Петром І. Авторські тлумачення цієї постаті не відповідають історичній дійсності, відтак художній вимір заступає вимір історичний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Святогорець, 2011. 568 с.
2. Кралюк П. Б. Хмельницький: легенда і людина. Київ: Довженко Букс, 2018. 282 с.
3. Кралюк П. Козацька міфологія України. Творці та епігони. Харків: Фоліо, 2016. 394 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб’янки. Київ: Товариство “Знання” України, 1992. 185 с.
5. Луценко Ю. Григорій Граб’янка і його літопис. *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб’янки*. Київ: Товариство «Знання» України, 1992. С. 3–9.
6. Шевчук В. Літопис Григорія Граб’янки. *Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.* Т. 2. Київ: Либідь, 2005. С. 434–445.